

ԹԵՈ ՄԱԱՐՏԸՆ ՎԱՆ ԼԻՆՏ

ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հաջորդ մի քանի էջով կցանկանայի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել մի թեմայի վրա, որ կարող է անսպասելի թվալ: Զբաղվելով Գրիգոր Մագիստրոսի թողած գրական ժառանգությամբ, ինձ հետաքրքրեց նրա կարծիքը վաղ շրջանի պատմագրության մասին: Ի՞նչ է Գրիգոր Պաղատունին ասում դրա մասին, ո՞ւմ գործերի հետ է ծանոթ եղել, որո՞նք էին դրանց անդրադառնալու հանգամանքները:

Մի շարժառիթ ևս կար, որ դրդեց փորձել անցյալի աչքերով նայելու ավելի վաղ անցյալին: Դա այն փաստն է, որ անցյալը շարունակ կարծես թե փոխվում է: Մենք բոլորս էլ որոշ չափով միշտ մեր անցյալը կառուցում, ստեղծում ենք: Այն սերնդե սերունդ տարբեր տեսք ունի: Ի՞նչ ենք հիշում, կամ համարում ենք հիշատակի արժանի այն անցած ժամանակների իրողություններից: Ի՞նչպես են այդ հիշողությունները ձևավորված և կազմակերպված: Ի՞նչն է պատահական, երկրորդական, և ի՞նչն է էական, սահմանեցնող նշանակություն ունենում: Եվ սա ոչ միայն առանձին անձնավորության, այլ նաև հասարակության, ժողովրդի, ազգի համար: Վերջին այդ եզրերն իրենք էլ կարող են նման ընտրության արդյունք հանդիսանալ:

Մի օրինակ բերեմ, որը բոլորին քաջ հայտնի է: Եղիշեն իր Վարդանի կամ Հայոց պատերազմի պատմության մեջ ասում է, թե հայերը Քրիստոնեությունը պաշտպանում էին զրադաշտական Մասանյանների դեմ, որպես իրենց հայրենի օրենքը: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ հինգերորդ դարի կեսին Քրիստոնեությունը դեռ բավականաչափ նոր կրոն էր, և այն նախարարները, ովքեր Մասանյանների կողմն էին ընտրել, որոշ արդարությամբ կարող էին հաստատել, որ հայրենի օրենքը հենց զրադաշտականությունն է, որպես իրենց Պարթև նախնիների կրոնը: Եղիշե վարդապետի տեսակետից այն փաստը, որ Վարդան Մամիկոնյանի ժամանակ քրիստոնեությունն արդեն մեկուկես դար հաստատված էր եղել, շատ ավելի կարևոր էր, քան այն որ զրադաշտականությունը Հայոց հին կրոնն էր եղել:

Թվում է, հետաքրքրական կլինի փորձել հասկանալ, թե ինչպես է մոտենում անցյալին Գրիգոր Մագիստրոս Պաղատունին: Մագիստրոսը շատ յուրահատուկ անձնավորություն է հայոց պատմության մեջ: Իր ժամանակի ամե-

նագիտուն, բազմակողմանի գիտելիքների տեր մի անձ է նա եղել¹: Ավելին, նա արժանի է հատուկ ուշադրության, քանի որ եկեղեցական չի եղել: Պակաս կարևոր չէ նրա կարծիքներին ծանոթանալը նաև այն պատճառով, որ նա ամենաազդեցիկ կաթողիկոսների տոհմի նախահայրն է: Սկսած իր որդուց, Վահրամից, այսինքն Գրիգոր Բ Վկայասերից (1065-1105), Պահլավունիները փաստորեն եղել են կաթողիկոս-թագավորներ, մինչև իշխան Լևոն II Թագադրումը որպես Լևոն I (հայոց) թագավոր:

Գրիգոր Մագիստրոսն իհարկե չէր կարող իմանալ, որ Պահլավունիների տոհմն այդքան կարևոր դեր էր խաղալու ապագայում, չնայած չեմ կարծում, որ դա նրան զարմացներ: Ինքը միշտ բարձր պաշտոններ էր գրավել, ոչ միայն Բագրատունյաց Հայաստանում, այլ նաև Բյուզանդական կայսրության մեջ: Իր ռազմական, քաղաքական և ընդհանրապես ղեկավարմանն առնչվող փորձի հետ միասին, նա ճանաչված էր նաև որպես աստվածաբան: Կարելի է ասել, որ այդ չափազանց ընդունակ անձնավորությունն իր մեջ զուգակցում էր և՛ աշխարհիկ մարդու, և՛ աստվածաբանի, որը կրոնավորների մտերիմ ընկերն էր: Նրա աշակերտների թվում կային եպիսկոպոսներ, և նույնիսկ ապագա մի կաթողիկոս:

Մագիստրոսի երկերում վաղ շրջանի պատմագրությունը ներկայացված է երկու երկերով՝ Ագաթանգեղոսի Պատմությամբ և Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությամբ²: Գիտնականների տեսանկյունից է կախված, Խորենացուն վաղ շրջանի պատմագիր համարել, թե ոչ: Այսօր ես այդ հարցը չեմ շոշափում, քանի որ Մագիստրոսի աշխարհայացքի համար այն էական չէ: Նա Խորենացուն ընդունում է որպես հայոց անցյալին վերաբերող հարցերում մի հեղինակություն: Բացի նշված երկու պատմական երկից, Մագիստրոսը գիմում է առասպելները՝ որպես անցյալի ճանաչման կարևոր միջոցի: Այժմ անդրադառնանք Խորենացուն և առասպելներին, իսկ Ագաթանգեղոսին կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

Մագիստրոսն իր թղթերում Մովսես Խորենացուն մի քանի անգամ է հիշատակում, ուստի հաստատ է, որ նրա Պատմությամբ ծանոթ է³: Ավելին, ինչպես կտեսնենք, նրա պատմության փիլիսոփայությունը շատ մոտ է Խորե-

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքի և ստեղծագործության մասին, տ. Langlois 1869, Կոստանեանց 1909, Leroy 1935, Խաչերեան 1987, Sanjian 1993, Մխիթարյան 2001, Terian 2012, Մուրադեան 2012, Մուրադյան 2014, van Lint 2010, 2012, և 2014:

² Կոստանեանց 1910, 318-324, Terian 2012, 57-58 (տողեր 922-966), 84-87 (ծանոթագրություններ) and 113 (բնագիր): Առնագանճներ կան նաև Կորիսի Վարք Մաշտոցի-ից, բայց Մագիստրոսի հաղորդած տեղեկությունները կարող են կաղած լինեն Ագաթանգեղոսի և Խորենացու երկերից:

³ Մ21.44, էջ 272 և ծան. 2 (Կ2), Մ24.51, էջ 284 (Կ19); Մ27.27, էջ 296 և ծան. 2 (Կ18), Մ46.5, էջ 322 (Կ7)՝ Գետադարձի ափսոսի ժամանակ գրված մխիթարական նամակ է: Մ53.2, էջ 332 (Կ32).

նացու տեսակետներին: Օրինակները բերելու եմ Մուրադյանի նոր՝ Մառե-նագիրք Հայոց-ի տասնվեցերորդ հատորում լույս ընծայած հրատարակություն-նից⁴: Մուրադյանի հրատարակության կազմակերպչական սկզբունքները տար-բերվում են Կոստանյանցի կիրառածներից: Կոստանյանցի մոտ առաջին ինը նամակները ուղղված են Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսին (1019-1058)⁵: Մուրադյանի քսանմեկերորդ նամակը (Կ2) այն նամակն է, որտեղ Մագիստրո-սը խնդրում է, որ Գետադարձն իրեն ուղարկի Անանիա Շիրակացու Քննիկոն-ի ձեռագիրը, որը՝ չկարդացված և չուսումնասիրված, գտնվում է կաթողիկոսա-րանի գրադարանում: Այստեղ երեք հանգամանք են կարևոր համարում: Նախ, Մագիստրոսը կրկնում է Խորենացու Պատմության սկզբում արտահայտված այն դժգոհությունը, որ հայերը չեն սիրում ուսումը, ոչ էլ արժանի փաստեր գրավոր ձևով պահպանելը, և ընդհանրապես գրքեր չեն սիրում: Երկրորդն այն է, որ նա միևնույն ժամանակ կրկնում է Անանիա Շիրակացու ասածը, որը գտնվում ենք նրա ինքնակենսագրական արձակում: Երրորդ տարրը, որն էական է Մագիստրոսի դիրքորոշման նշանակությունը ընկալելու համար, այն փաստն է, որ Գրիգորը մի նախարար է, աշխարհական, մեծ տոհմի ժառան-գորդ, և նույն ժամանակ սիրում է ուսումը, որն ավելի շուտ նախատեսված էր կրոնականների համար: Մագիստրոսի տոհմը ծագում էր Արշակունիներից, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից և Մամիկոնեաններից⁶: Հետևաբար Գրիգորն իր մեջ միավորում է միջնադարյան Հայաստանում գոյություն ունեցած երկու տարբեր ասպարեզներ՝ եկեղեցականը և աշխարհականը:

Մեջբերում եմ բավական երկար մի հատված՝

«43. Եւ արդ քանզի սակս մատենին Անանիայի եղեւ յիշատակ իմաստա-սիրելոյս մեզ, բեր ոչինչ խրթին եւ անյայտարար. կամիմք զհայցուած մեր ծանուցանել մերոյ լուսավորչիդ: 44. Ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գոր-ծառնութիւնք եւ հանդէսք, որ ոչ երբէք ի ստադին⁷ վարժելոց գրամարտկոսաց և քերդողաց հնացեալ, ի մոռացումն այսպիսոյ մատենի ոչ միայն եղեւ ան-կանել, այլ եւ բազմաց, որպէս ի մերոյն Մովսիսէ ուսեալ, գտեալ գտաք, եւ յայդմ մատենի մակագրութեան վերծանեմք: 45. Քանզի Արամեան սերի հպար-տութիւն եւ անամոք բնութիւն եւ խստապարանոց բարս ոչ ստորակայի յայ-սոսիկ կրթութիւնս յարատեական հաւանեալ, կամ եթէ ոչ փոյթ, որք պետակա-

⁴ Կոստանեանց 1910 զիբը երկար ժամանակ մեր հիմնական աղբյուրն է եղել Մագիստրոսի նամակների համար: Մեր հղումները երբեմն ներառում են Կոստանեանցի հրատա-րակությունը:

⁵ Մուրադյանի հրատարակության հետևյալ քվեր են՝ Մ7, Մ21, Մ19, Մ20, Մ25, Մ70, Մ46, Մ58, Մ3:

⁶ Teryan 2012, 11 և ծան. 24: Իր ծագումն անշուշտ կարևոր էր Մագիստրոսի համար, սա-կայն արդի գիտնականները միշտ չեն ընդունում նրա ծննդաբանությունը:

⁷ Կ՝ ստադին:

նին հասին բախտի, մեծարու լինել եւ խուզել զխոհեմական արհեստս ի զարդ քարզոնոսական ապարանին, որպէս մեծ Փառամէտսն այն եւ որք այլք այդպիսիք: 46. Եւ զի բազում աշխատութեամբ խոնջեալ եւ տագնապեալ, մինչ տակաւին յիմում անտիականն ելով տիս, հազիւ հազ մականցու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էական հասեալ, ըստ որումն են յարաբացուց եւ քաղդէացուց եւ յունաց, ոչ դանդաղեցայ քննութեամբ զփորձ առնուլ»⁸:

Գրիգոր Պահլաւունու քանյոթերորդ նամակը (1042-1044 թթ-ի ժամանակաշրջանում), ուղղված է Սարգիս վարդապետին, գրված այն ժամանակ, երբ Գրիգորը Անիում հալածվում էր Գագիկ թագաւորի կողմից⁹: Գրիգորն իրեն համեմատում է Գրիգոր Լուսաւորչի հետ, երբ վերջինս հալածանքների էր ենթարկված Տրդատ թագաւորի կողմից: Գրիգորը բացատրում է, որ Աստուածաշնչից կարող էր բերել նաև ժողովողի և Երեմիայի օրինակները, սակայն նախընտրում է «մերոյն» Գրիգոր Լուսաւորչին հիշեցնել, և բոլոր այն մարդկանց ովքեր նման վիճակում էին եղել: Ամփոփելով հետևյալն է ասում Գրիգորը՝

«Եւ արդ բաւական են այսոքիկ: 27. Թէեւ ի վախճան ժամանակի հասեալ հանդիպեցաք, ըստ մարգարէութեանն Դանիէլի, եւ կամ ըստ մերոյն տեսլեանն Իսահակայ սրբոյ եւ քահանայապետի, կամ ըստ սրբազանին Մովսէսի յիւրում սքանչելի տախտակի մարգարէական տառի, զողբս ի վերայ Հայաստանեայցս առնելով, սակայն ըստ իմում կարի ոչ անտեղի տեսի սուղ ինչ ցանկակարկատ լինել, քանզի զայսոսիկ որ խրամատենն, քանզի «ոք քակէ զցանկ հայրենի, աւճ հարցէ զնա» ըստ աստուածայնոյն մարգարէութեան տեսողի»:¹⁰

Բագրատունյաց թագավորութեան ծայրահեղ վիճակը Գրիգորին հիշեցնում է աղետալի մարգարէությունները, դրանց մեջ նաև Սահակ Պարթևինը, որ գտնում ենք ներմուծված Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմության մեջ: Այն ավելի ուշ ժամանակի աշխատանք է, բայց պարզ է, որ հորինվել էր Գրիգորի օրերից առաջ: Մեջբերած հատվածը կարևոր է նաև նրանով, որ Գրիգորն իր ժամանակը «վախճան ժամանակ» է անվանում և համեմատում այն Մովսէս Խորենացու վերջին ողբի հետ, որպես պատշաճ մի համեմատություն:

Ողբագին եղանակով է գրված նաև քանչորսերորդ նամակը, որը նույնպես ուղղված է Սարգիս վարդապետին¹¹: Այստեղ գտնում ենք Գրիգորի ողբն իր ժողովրդի կորսված մեծութեան մասին: Գրիգորը տալիս է Երվանդունի և Արշակունի թագավորների անունները, հավանաբար Գագիկ թագավորին նրանց հետ համեմատելու համար:

⁸ Մ21.43-46, էջ 271-272; Կ2, էջ 9:

⁹ Մ27, էջ 294-298; Կ18:

¹⁰ Մ27.26-27, էջ 296-297; Կ18, էջ 55:

¹¹ Մ24, էջ 278-284; Կ19, էջ 57-64:

Բերենք մի քանի օրինակներ ողբի ոճով Գրիգորի գրած այդ նամակի մի հատվածից՝

«Մւր թորգոմեան թեակոխութիւն, ո՛ւր հայկեան հանդէս եւ հիացուցանելի գործառնութիւն, ո՛ւր Արամեան արմատ եւ մեծութիւն...»

ո՛ւր Արամ Արամեան նահապետն, ո՛ւր Արայն գեղեցիկ, Արարատեան կերտացող»¹² :

Գրիգոր Մագիստրոսը հաճախ պարսկական անուններ և ուրիշ տարրեր է մեջբերում՝ առանց բացասական դիտողությունների: Այդ առումով նա տարբերվում է Խորենացուց: Նրա հետ Գրիգորը համամիտ է հունական ուսման և առասպելների հանդեպ ունեցած սիրո հարցում:

Նրա պատմության փրիստոփայությունը մոտ է Խորենացուն՝ Գրիգորի համար Քրիստոնեության ընդունումը ոչ այնքան որոշիչ պահ է եղել հայոց երկարատև պատմության մեջ, չնայած ինքը Հայոց եկեղեցու հավատարիմ մի զավակ է: Նրա համար չափազանց կարևոր է մեծամեծ տոհմերի շարունակականությունը, և դրանց ներկայացուցիչների ցուցաբերած արիությունը: Այդ մոտեցումը կիսում է նա նաև Թովմա Արծրունու հետ: Դրա մի օրինակը հետևյալն է՝

«Թէպէտե զկնի կցորդաբար ի մեզ տողանի սեր և նահապետութիւն և թէպէտե ոմանց անարի և անզօր գոլ, սակայն տիրապետեալ տանս Թորգոմեան, պահելով զաթոռն»¹³ :

Բաց թողնելով այն սերունդները, որոնք ծառայության մեջ են ապրել, ինքը հիշատակում է իր տոհմը, Պարթև Արշակունիների մասին ասում է՝

«Մւր մերն Տրդատ, Խոսրով, Տիրան և Տիգրան, Արշակ, Վարազդատ, Արշակ և վերջին Վաղարշակ»¹⁴ :

Խորենացու նման նա հիշատակում է նաև Վահագնի ծնունդի հեթանոսական երգը, մեջբերելով այն որպես հին օրերի առավելություններից մեկը, ասելով՝

«ուր Վահագն որ և երկնէր երկիր, և որ զկնի առասպելին առումն»¹⁵ :

Հասնելով իր ժամանակին, նա չի թաքցնում իր դառնությունը՝

«Եւ մերոյս հաւ ի հիացման եկեալ հրացեալ խորհրդով հաւանիմ ինձ միայն հնարս զհարկաւորն հատուցանել զհարցն իմ սահման. զի թերևս զերծեալ ի ծորեալ և ի դառն կենցաղոյս, որ իբրու զանկենցաղս վարիմք: 35. Քանզի զի՞նչ աւգուտ մեզ երկարութիւն ամաց, եւ մեծագոյն բարկութիւնս եւ զտառապանս կրել եւ տեսանել եւ ի վերայ յոքունց առնուլ ողբս եւ զնոցայն ցաւակցել: 36. Վասն զի իմ է բոլորիցն բեկումն [...]»¹⁶

¹² Մ24.29, էջ 280; Կ19, էջ 59-60:

¹³ Մ24.32, էջ 282; Կ19, էջ 61:

¹⁴ Մ24.31, էջ 282; Կ19, էջ 61:

¹⁵ Մ24.28, էջ 280բ և ծան. 20; Կ19, էջ 61:

¹⁶ Մ24.34-36 էջ 282; Կ19, էջ 61:

Կոստանյանցն ուշադրություն է դարձրել Մագիստրոսի օգտագործած հավանաբար ժողովրդական աղբյուրների վրա: Գրիգոր Պահլավունին որոշ տեղեկություններ ունի հիշատակած անձանց մասին, ովքեր բացակայում են Խորենացու մոտ¹⁷: Շատ հավանաբար Մագիստրոսը դրանք վերցրել է իր ժամանակին դեռ պատմվող առասպելներից: Ուշադրության արժանի է այդ առասպելների արժեքի մասին Մագիստրոսի նամակներում արտահայտված կարծիքները: Մագիստրոսը առասպելական նյութը խառնում է Խորենացուց իր վերցրած տեղեկություններին: Այդ տեղեկությունները Խորենացին իր հերթին հաճախ հին վիպասանություններից և առասպելներից էր վերցրել: Մագիստրոսն այդ երկու տիպի աղբյուրները կարծես նույն լրջությամբ է ընդունում որպես անցյալի մասին արժանի և վստահելի տեղեկություններ: Եթե դա հիշենք, առանձին հետաքրքրություն է ստանում Մագիստրոսի մեջբերած Արտաշեսի վիպասանության հատվածը, «զոր և ի գոհհիկս աւանդեալ գտաք»¹⁸: Մագիստրոսի համար պատմությունը ոչ միայն գրավոր ձևով է ավանդվել, այլև բերանացի, և ավանդվել է ոչ միայն կրթություն ստացած եկեղեցականների կողմից, այլ նաև ժողովրդի, ամենապարզ՝ «գոհհիկ» մարդկանց կողմից: Սա մի կարևոր հանգամանք է նաև հայ ժողովրդի պատմության մեր ընկալման համար:

Գրիգոր Մագիստրոսի գործերը իրենց ամբողջության մեջ ներկայացնում են ցարդ լիովին չճանաչված վկայություն տասնմեկերորդ դարի աշխարհիկ մի մարդու աշխարհայացքի, և այն դերի, որ նրանում խաղում են պատմագրությունը, առասպելներն, Աստուածաշունչը և դիցաբանությունը: Դրանք հազվագյուտ հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու մի նախարարի բազմակողմանի մտքերն ու կարծիքները իր անձնական կյանքի, իր տոհմի, իր ազգի և այն դերի մասին, որ նրա համար ունեն բանավոր և գրավոր ավանդությունները:

Գրիգոր Մագիստրոսի գրվածքներում հայոց պատմության վաղ շրջանի արձագանքները նաև կարևոր լույս են սփռում հայ հնագույն պատմական հուշարձանների վրա:

Գրականություն

Langlois Victor, 1869 ‘Mémoire sur la vie et les écrits de Prince Grégoire Magistros, duc de Mésopotamie, auteur arménien du Xie siècle’, *Journal asiatique*, 5-64.

Leroy M., 1935 ‘Grigor Magistros et les traductions arméniennes d’auteurs grecs’, *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves* 3 (1935), 263-294.

¹⁷ Կոստանեանց 1910, 318-319:

¹⁸ ՄՅԶ.8, էջ 332; Կ33, էջ 86-87; Արտաշեսի խոսքեր, էջ 86:

Խաչերյան Լ. Գ., 1987 *Գրիգոր Պաղատունի Մագիստրոս (985-1058). Կյանքն ու գործունեությունը*, Los Angeles.

Կոստանեանց Կ., 1910 *Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը*, Աղեքսանդրապոլ

Մխիթարյան Սարգիս, 2001 *Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքը և գեղարվեստական ժառանգությունը*, Երևան.

Մուրադեան Գոհար, 2012 ‘Գրիգոր Մագիստրոս’, Պետրոս Հովհաննիսյան (խմբ.), *Մատենագիրք Հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար*, Երևան.

Մուրադյան Գոհար, 2014 ‘Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը. կյանքը’, *Բանբեր Մատենադարանի* 20 (2014), 5-44.

Sanjian Avedis K., 1993 ‘Gregory Magistros. An Armenian Hellenist’, J.S. Allen և ուրիշներ (խմբ.), *To Hellenikon. Studies in honor of Speros Vryonis, Jr.* 2 vols. New Rochelle NY, ii, 131-158.

Terian Abraham, 2012 *Magnalia Dei. Biblical History in Epic Verse by Grigor Magistros. Critical Text with Introduction, Translation, and Commentary*, Louvain.

van Lint, Theo Maarten, 2010 ‘Grigor Magistros’, ‘Letters to Amir Ibrahim’, ‘*Magnalia Dei*’, in David Thomas and Alex Mallet (eds), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 2 (900-1050)*, Leiden – Boston, 703-713.

2012 ‘Grigor Magistros Pahlawuni: Die armenische Kultur aus der Sicht eines gelehrten Laien des 11. Jahrhunderts’, *Ostkirchliche Studien* 61, 66-83.

2014 ‘La cultura armena nella visione del mondo di Grigor Magistros Pahlawuni’, in Rosa Bianca Finazzi ed altri (eds.), *Atti del Terzo Dies Academicus, 12-14 novembre 2012* (Accademia Ambrosiana. Classe di Studi sul Vicino Oriente), Milano, 3-22.

Theo van Lint

Early Historiography in the *Letters* of Grigor Magistros

Grigor Magistros Pahlawuni had a keen interest in the past of his people, which manifests itself among other things in his quotations from Movsēs Xorenac‘i’s *History of the Armenians* and from Agat‘angelos’ *History*, and no less through his interest in folk-lore, which represents a rich source for ancient, sometimes pre-Christian tradition.

